

A VÁLTOZÁSHOZ VALÓ (V)ISZONY A MAGYAR KULTÚRÁBAN – EGY SAJTÓELEMLÉZÉS TÜKRÉBEN

B. ERDŐS MÁRTA

Abstract

The author examines social representations of change in the contemporary Hungarian culture. These representations may significantly influence the effectiveness of work in the helping professions. Social representations are determined by our national history and by current global problems, especially the ones experienced in western societies. The author, employing the method of computer-aided qualitative data analysis concludes that the solution can only be found on the level of second-order changes: our attitudes to change do not seem to be very adaptive.

Keywords: change, social representation, age of uncertainty, learned helplessness, double bind, CAQDAS

Összefoglaló

A tanulmány a változással kapcsolatos szociális reprezentációk alakulását vizsgálja. Ezek a reprezentációk jelentős mértékben befolyásolhatják a segítő tevékenység hatékonyságát. A szerző tartalomlemező vizsgálatainak legfőbb konklúziója, hogy a változással kapcsolatos konstrukcióink jól tükrözik történelmi tapasztalatainkat, ugyanakkor a jelen társadalmi körülmények között már nem tűnnek adaptívnak.

Kulcsszavak: változás, szociális reprezentáció, a bizonytalanság kora, tanult tehetetlenség, kettős kötés, CAQDAS

Kiindulópontok

A segítő szakember a fejlődés, növekedés általános emberi értékeit szem előtt tartva, valamilyen konstruktívnak tekinthető változás előidézésére törekszik. A magyar kultúra változáshoz való viszonyának megismerésével a segítő könnyebben talál rá a megfelelő beavatkozási szintekre, jobban megértheti az összefüggéseket, és hatékonyabban tudja megtervezni a megfelelő intervenciókat. Az alábbiakban a szerző megkísérli áttekinteni azokat a tényezőket, amelyek a változással kapcsolatos szociális reprezentációinkat formálják.

A modern nyugati társadalmak változáshoz való viszonyulását év-századokig a töretlen tudományos-technikai fejlődésbe vetett hit határozta meg, a nyugati kultúrákat ennek megfelelően jövő- és változás-orientáltként tartották számon. (Gudykinst, Ting-Toomey, 1990) Az utóbbi évtizedekben azonban világszerte szembesülnünk kellett azzal, hogy a technikai fejlődés révén megoldhatónak hitt egyes szociális és egészségügyi problémák tovább súlyosbodnak, és egyre újabbak keletkeznek. A Nagy Sztérbomlás társadalmában a közösségi élet hálózatai radikális átrendeződésen mennek keresztül, s a folyamatból jelenleg még inkább a veszteségeket érzékeljük: az individualizmus vadhajtasait, az instabil kapcsolatokat, a bizonytalan értékrendet, a minden téren csökkenő bizalmat és a megfogytakozott szolidaritást, a devianciák egyes formáinak párhuzamos állandósulásával vagy növekedésével (Fukuyama, 2000). Meghatározó e téren a társadalmi szolidaritás csökkenése: ha az emberi együttműködés menete kiszámíthatatlanná, esetlegessé válik, s

a bizalom hálója szakadozottá válik, elkopik, akkor elbizonytalanodik a jövőről alkotott képünk is. Egy bizalom nélküli világban nem reménykedhetünk konstruktív változásokban, s a változások közösségi vagy személyes ellenőrzésének (amúgy is korlátos) képességében. Beck szerint a csernobili katasztrófa tette igazán egyértelművé, hogy a korábban védettséget élvező, kiváltságosnak tartott keveseknek is szembesülniük kell a „fejlődés” nemkívánatos egészségügyi, környezeti, társadalmi és gazdasági mellékhatásaival. A kockázati társadalom gyökeresen átalakítja a változáshoz való viszonyunkat: szkeptikussá, bizalmatlanná tesz, a tekintély megkérdőjelezésének új, racionális mintázatait hívja elő. (Beck, 2003) A régebbi illúziókat félredobva, a „félelem-közösség” részeseként újra át kell tehát élnünk a világba vetettség, a sorsnak való kiszolgáltatottság élményét, azt, hogy a kockázatokat nem tudjuk bejósolni, főleg pedig kontrollálni. Új könyvében Bauman (2007) is a bizonytalanság koráról, a félelem kedvezőtlen következményeiről ír: az „elővigyázatos” társadalmak félelemben élve keresik a bűnbakokat, áldatlan helyzetük „magyarázata” után kutatva.

Miképpen tapasztalja vagy viszi teljesedésbe a személy saját életének nagy horderejű változásait ebben az átalakulóban lévő, a valódi fejlődés irányvonalait még nem mutató későmodern környezetben? A modernítésra jellemző lineáris fejlődésmenetet követve, korábban az individuum életútját is hasonló mintára képzeltek el. Így pl. Erikson (1992) pszichoszociális elméletében a személy az élethosszig tartó fejlődés során újabb és újabb kríziseken, azaz a korábbi identitás-szerveződést gyökeresen átalakító változásokon keresztüljutva, adott fejlődési feladatokat teljesítve juthat el végül az integritás (vagy éppen a végső kétségbeesés) állapotába. Kérdéses azonban, hogy beszélhetünk-e korunkban életútról, vagy csupán ennek fragmentumairól? Az állandó jelenben élő, a múlt és a jövő kapaszkodói nélkül boldogulni próbáló személy a jövő képével együtt koherens identitását is elveszíteni látszik. (Bauman, 2004). Az öndestruktív viselkedésformák (köztük a szenvedélybetegségek) negatív koherenciát teremtenek: az életlehetőségek beszűkítésével, az alkotó tevékenységek elkerülésével teremtődik meg a függő identitása.

A gondolat, hogy a személy (életre vagy életszakaszra szóló) fejlődését a sorsfordító, gyökeres változások eredményezik, kézenfekvő: az új meg új életproblémákkal szembesülve, társas-társadalmi környezetből származó változatos forrásai felhasználásával, az ugyaninnen eredő akadályok leküzdésével – a kommunikáció révén - létre kell hoznia, saját válságain keresztül meg kell teremtenie azt a fajta új tudást, amelynek elérhetősége biztosítja problémái megfelelő megoldását (Horányi, 2007). A személyes krízis eredménye tehát a változás, a megváltozott tudás, az életünket behatároló, alakító jelentés-szerveződések alapvető megújulása - s ezekre nem csupán a kitüntetett életszakaszokban, hanem a döntő, korábbi életünket, perspektívánkat gyökeresen megváltoztató események alkalmával is szert kell tennünk. Denzin epifániáknak nevezi az élet sorsfordító, a korábbi jelentéseket megkérdőjelező változásait, amelynek során a személyes életvilág és a környező szociokulturális valóság töredezettségére mintegy az „idegen” nézőpontjából reflektál a személy (Denzin, 1994; Schütz, 1984).

Pszichológiai perspektívából a gyökeres változásról a krízis-koncepció szerint gondolkodhatunk. Ismérveit Caplan 1961-ben határozta meg, s ez a meghatározás a mai napig nem módosult lényegesen. Caplan és követői (legújabbban pl. James, Gilliland, 2001) munkássága révén a krízisparadigma egységes magyarázó elvként vonult be a pszichiátriába:

a krízisek nem megfelelő megoldásával, a fejlődésbeli elakadásokkal magyarázták a különféle neurózisokat, a szenvedélybetegségeket, az öngyilkosság közvetlen és közvetettebb formáit, valamint a pszichózisokat is. A krízis tranzitív „diagnózis”, a meghatározásból egyenesen következik a változás.²³ A krízis jellemző metaforája a széli helyzet, a szakadék, a kiesés, a zuhanás (mint a kapcsolati kapaszkodók elvesztése), a kétségbe-esés, a szétesés (mint: „szedd már össze magad!”) (McNamee, 1992; B.Erdős, 2006). A kapcsolati hiányállapottal egyidejűleg jellemző a megnövekedett befolyásolhatóság, az állapotra adott jellegzetes és eredendő adaptív reakció. A befolyásolható személy könnyebben harmonizálja cselekvéseit a számára elérhető kulturális mintákkal.

Az, amit individualizált kultúránkban krízisként tartunk számon, formailag és funkcionálisan egyaránt nagyon hasonló az átmenti rítusok jelenségvilágához. Az átmeneti rítusok átfogó elmélete Van Gennep (1960) nevéhez fűződik, az elméletet Turner (2003) és Bloch (1992) munkássága tovább gazdagította, s egyben megkönnyítette alkalmazását a későmodern társadalmak tapasztalataira. Az átmeneti rítus révén válik lehetővé, meg végbe, és hitelesítetik a személy közösségbeli státuszának, szerepeinek, és egyben persze identitásának meg-változása: a rítusnak tehát van egy egyéni, és egy közösség felé mutató arca. A rítusban individuális szintről tekintve az identitás-változás, a személy életét irányító jelentések átalakulása; a társas kapcsolatok szintjéről szemlélve pedig a társadalmi státusz és a szerepek megváltozása, a kapcsolati rendszer radikális átalakulása zajlik. Az átmenet során átélt élmények, tapasztalatok azonosak azokkal, amelyeket a krízis kapcsán azonosíthatunk: megjelenik a korábbi állapottól, kapcsolati rendszertől való elválás fájdalma, a köztes állapot (Van Gennep kifejezésével: a küszöb-fázis, a liminális szakasz) nehézsége²⁴, bizonytalansága, veszélyessége, és végül a reintegráció bizonyossága. A liminális szakaszban kulcsfontosságú a társas támogatás, és a korábbi kedvező tapasztalatok, mert ezek adják a veszély, a nehézségek átvészeléséhez szükséges reményt, az energiákat. A krízis az individualizálódott társadalmak élménye a sorsfordító átmenetről.²⁵ Az egyénre, az egyén képességeire, boldogulására, akaraterejére, kontrolláló képességére stb. összpontosító kultúrában azonban elvesz a pontosan szabályozott társas kapcsolatok segítő szerepe, a reintegráció is egyénibbé, egyben azonban esetlegesebbé válik.

Magyarországon Kézdi (1988) nyitotta meg azt a kutatási tradíciót, amelynek keretei között gondolkodva a lélektani krízis, valamint az öngyilkosság nyelvi-kulturális tényezőit vizsgálják. A nyolcvanas években az általa lefolytatott tartomelemző vizsgálat tisztázta az öngyilkossági krízis kommunikációs sajátosságait: ám új kérdésként az vetődött fel, miért nem ismeri fel a környezet ezeket az egyértelműnek tűnő markereket. A kérdésre elvileg több

23 Azóta mintha bizonyos eltolódás következett volna be a „lifelong” diagnózisok irányába. A gyógyszergyári lobbij teljesítménye csupán az egyik befolyásoló faktor, a másik, erőteljesebb, a megváltozott munkaerő-piaci helyzet.

24 Egy korábbi vizsgálatunk izgalmas eredménye volt, hogy amennyiben a személy nem érzékeli nehéznek a státuszváltást, nem boldogul új szerepeivel, s visszacsúszik a korábbi indetentás-állapotba (Kelemen, B. Erdős, 2003)

25 Turner (2003) leírásában a beavatandót jellemző minőségek szinte azonosak a depresszió diagnosztikai kritériumaival: a passzivitás, a befolyásolhatóság, beszűkültség, az „egyformaság”, a nemi különbségek minimalizálása stb. Bár a depresszió nyilván nem azonos a krízissel, reaktív formája a diagnosztikai kritériumok szerint egy traumához, veszteséghez kötött.

válasz is lehetséges, a diszkurzív szuicidológia elmélete a magyar kultúra egy olyan sajátságát emeli ki, amelynek értelmében – az alaklélektan nyelvén megfogalmazva – a figura a háttérbe olvad. Az öndestruktív mintázatok – pl. az öngyilkosságról folytatott heroizáló diskurzus, az öndestruktív cselekvési minták propagálása, az öngyilkosság következményeinek elhallgatása, az öngyilkosság és a „végtelen, igaz szeretet, hűség” konceptuális társítása – a magyar kultúra szerves összetevői, s az öngyilkossága készülő személy segélykérő jelzései ebben a környezetben nehezebben ismerhetők fel. (pl. Kézdi, 1995; Osváth és mtsai. 1998; B. Erdős, 2006). A diszkurzív szuicidológia álláspontja szerint az öngyilkosságról szóló beszéd egyéni és társas-társadalmi szinten meghatározza a válságos helyzetek megoldásához való hozzáállásunkat. A krízis, ami szimbolikus értelemben valóban a megszűnésről, a halálról szól – hiszen a korábbi identitás elvész, átalakul – a fizikai megsemmisülésbe, pontosabban önmegsemmisítésbe fordul át.

Buda (1994) szerint mi magyarok „panaszkodó kultúrában” élünk. Thual (1997) hasonlóképpen gondolkodik, amikor geopolitikai eszmefuttatásában „kényszerű viktimológiai identitás-szituációról”, a Nyugathoz viszonyított állandósult áldozat-szerepről beszél.²⁶ J. A Smith (2002), egy hazánkban több évet eltöltő amerikai antropológus az áldozat-szerep, a panasz-kultúra, és egyben a magyar szuicid szcéná izgalmas magyarázatát kínálja: magyarázata a változáshoz való viszonyulásunkon alapszik. Megfigyelései alapján Magyarországon – ahogyan a kommunista blokk más korábbi államaiban is – az embereknek alapvető tapasztalatává vált a kettős kötések bénító szorítása: amikor az adott cselekvés egyszerre szükséges és lehetetlen, amikor elvárják azt, amit azután büntetnek, amikor a kommunikációs viszonyok zűrzavarában csupán a paradox helyzetek a bizonyosak. A kettős kötésből jó néhány „járhatatlan” út vezet kifelé: az egyik az öngyilkosság és a vele rokon öndestruktív cselekvések, mint pl. az alkoholizmus, a másik a zavarodottság („elmezavar”), a harmadik a cinizmus. A negyedik – az egyetlen reménytelen – a másodfokú változás, amikor a teljes szituáció, a kontextus átalakítása, s ezzel együtt a helyzet feletti kontroll (legalább részleges) visszavétele nyitja meg a kiutat. (Watzlawick és mtsai, 1990) Ilyen másodfokú változásról beszélhetünk a tizenkét lépéses csoportok esetében, ahol a tagság egyetlen következetes feltétele a problémát fenntartó jellegzetes hozzáállásokkal való szakítás. A felépülő, ha józanodni akar, nem hiheti továbbra is, hogy maga a „szer” vagy a „társadalom”, mint elvont, a személytől, főleg önmagától függetlenül létező entitás a hibás. A probléma fel nem ismerése, azaz tagadása a csoportban ellehetetlenül, s az „ugyanabból (ti. a kontrollból) ” még többet” lázas akarását felváltja az új cselekvési tereket nyitó belenyugvás, vagy még inkább megbékélés.

Seligman nevéhez fűződik a „tanult tehetetlenség” koncepció kidolgozása. Az elmélet alapjául egy kísérlet szolgált, amelyben a kiszámíthatatlan és kontrollálhatatlan módon adagolt áramütéssel szemben az állat tehetetlennek bizonyult, s mikor új helyzetbe, megváltozott körülmények közé került, ahol bármely, az előző folyamatban nem érintett fajtársa gyorsan elsajátította az averzív inger elkerülésének technikáját (pl. egy pedál

26 Mai változatában: a multinacionális vállalatok magyarországi szerepe, a Nyugat-Európából és a Távol-Keletről egyaránt beáramló környezetszennyező anyagok és mérgező adalékokat tartalmazó élelmiszerek stb.

lenyomását), a korábbi áldozat már tehetetlennek bizonyult. Nem tudta többé megtanulni, hogyan fordíthatná jobbra a sorsát. (Abramson és mtsai., 1980) Fontos felismerni, hogy maga a jelenség kezdetben adaptív: az állat megóvjá utolsó erőtartalcáit a jobb, túlélést lehetővé tévő életkörülményekre várva – a tragikus az, hogy nem, vagy nem elég gyorsan érzékeli, „értelmezi” a változást. Az ember azonban a jelentés-alkotás képességének birtokában sokkal plasztikusabb viselkedésre, árnyaltabb értelmezésekre képes – ennek egyedüli, ám elengedhetetlen feltétele valamilyen közösségi részvétel, hiszen a jelentés-alkotás társas műfaj, és a létrejövő jel maga is közösségi cselekvéshez kötött létezik

Társadalmi léptékben kultúránkat formáló történelmi tapasztalataink szabják meg az öndestruktív cselekvésekhez, tágabb értelemben pedig a változáshoz való viszonyunkat: márpedig a double bind (pl. Teleki Pál öngyilkosságában) és a vele összefonódó tanult tehetetlenség (pl. 1956-ot követően) vissza-visszatérő megerősítést nyernek.

A vizsgálat leírása

Mindezek alapján felvetődik a kérdés – s ez a kérdés különösen jelentőssé válik a segítő hivatást űzők számára a társadalmi átalakulások korában – hogy milyen, a változással kapcsolatos reprezentációk alakítják gondolkodásunkat?

Az eddigiek nyomán feltehető, hogy a változás általános szerkezetének megfelelően a reprezentációkban a következő tartalmak jelennek meg: remény, lehetőség és veszély; pozitív és negatív vonatkozások, értékelések együttes előrevetítése; a változás közösségi (társadalmi) szabályozottsága, a kockázat kontrolljára törekvés; valamint a felszabaduló energiák. Emellett azonban felbukkanhatnak a jellegzetes magyar vonatkozások: a tanult tehetetlenség mint stagnálás és „depresszió”, azaz reménytelenség, valamint a kettős kötés nyomai.

Minta, módszer

A fenti kérdés nyilván nagyon átfogó, és számos izgalmas kutatási lehetőséget tartogat. A jelen tanulmány keretei között csupán a problémafelvetésre, s egy rövid, tájékozódó célú tartalomelemző vizsgálat elvégzésére vállalkozhatott a szerző. A sajtóelemzés módszerét választva, az adatok, a minta könnyen elérhető, az adatgyűjtés során pedig viszonylag alacsony a beavatkozó mérés kockázata. Az utóbbi évek írásai jól működő archívumokból ingyenesen elérhetőek, és számítógép segítette kvalitatív tartalomelemzés (CAQDAS) számára könnyen hozzáférhetővé tehetőek. Néhány nehézséggel azonban mégis érdemes számolni: az egyik, hogy hazánkban a közéleti nyilvánosság állandósult fogyatékossága a pártpolitikai felhangok állandó jelenléte (Terestyéni, 2001), a másik, hogy a sajtó valószínűleg még mindig „irányítottabbnak”, veszélytelenebbnek mutatja be az eseményeket (Hankiss, 1983).

A szerző ebben az elemzésben ezúttal szándékosan elkerülte a leg-mozgalmasabb választási időszakot, amelynek retorikája mindkét nagy pártnál éppen a „változás” köré szerveződött. A Népszabadság két évfolyamának 730/713 cikkéből relevancia szerint válogatva az első olyan 50-50 cikk került a mintába, amely a „változás” keresési kifejezésre találatként megjelent. A vizsgált időszakok 2004. 08. 26-tól 2005. 08. 26-ig; valamint 2006. 08.

26-tól 2007. 08. 26-ig terjedtek. A keresési kifejezés a szövegben bárhol előfordulhatott.

Sor került a címek elemzésére – hiszen az olvasó sok esetben csupán ezeket futja át - valamint a „változás” és szinonimái (átalakulás, módosulás, módosítás stb.) alapján a számítógépes program (ATLAS.ti 4.2, Muhr, 1997) segítségével kikeresett származtatott szövegek (mondatok) kontextus-elemzésére. A „reform”, bár ugyancsak a változás szinonimájának tekinthető, évtizedek óta a pártpolitikai retorikák kitüntetett eleme, olyan ellentmondásos jelentésekkel, amelyek miatt nem került a jelen elemzésbe – inkább önálló témának kínálkozna.

A címek, mint rövid szövegek esetében három alapvető, a változás értékelésére vonatkozó kategória elegendőnek mutatkozott a számítógéppel segített kódoláshoz: 1. negatív (veszteség, stagnálás, kockázat) 2. pozitív (nyereség, remény, lendület) 3. semleges/ szabad értékelés, amikor csupán a változás tényéről tudósítanak, s a továbbiakat az olvasóra bízzák. Ez utóbbi azonos a Moscovici (2002) által leírt „diffúzió” típusú közvetítődéssel, ahol a viszonyulási módot nem írja elő a médium, hanem szabad véleményalkotásra bátorít. A következő lépésben az előbbi csoportokba sorolt címek további jellemzőit már számítógép segítségével nélkül elemeztem tovább.

A keresési kifejezésre kapott származtatott szövegekben a kiindulópontként megjelölt elméletek, korábbi empirikus vizsgálatok és az adatok megismerése alapján a következő kódok bevezetésére került sor:

1. *Nehézség*: A változás nehézségének nyílt elismerése lehetővé teszi a helyzet reális megítélését, és a teljesítmény későbbi elismerését.
2. *Bizonytalanság, kockázat*: Az átmenet liminális fázisának normális velejárója: (nyitott kérdés, hogy a kockázati társadalomnak miképpen van köze ehhez a köztes állapothoz)
3. *Feltételek*: („ha...akkor...”) Egyfelől a bejósolhatóságot, s így a kockázat kontrollját jeleníti meg, másfelől éppen a (fenyegető) bizonytalanságról szól (mert: „ha nem.... akkor nem...”)²⁷
4. *Külső kontroll*: megnevezett, vagy meg nem nevezett csoport, hatalmi kör stb. a változást kontrollálja, a folyamatban érintettek többségének közreműködése nélkül.
5. *Kedvező eredmény előrevetítése*.
6. *Stagnálás*: változás nincs, vagy túlságosan lassú, későn következik be
7. *Veszteség, negatív következmény előrevetítése*.
8. *Szükségyszerűség*: a változás elkerülhetetlen.
9. *Titok*: annak nyílt tétele, hogy a változás természetéről, okairól, várható következményeiről nem eshet szó.
10. *Nyelvtani tagadás*: a változás egy komponensének, a korábbtól való elszakadásnak a procedurális (a szövegelemekre vonatkozó eljárásokat rögzítő) nyelvi jele. (Kézdi, 1995; B. Erdős, 2006)

²⁷ Felvetődhet a kérdés, miért nincs jelen a sajtóban (és a közgondolkodásban) valamiféle B-terv, alternatíva?

A kódolás az ATLAS.ti 4.2 „Code by List” funkciójával történt, ahol az elemzést végző dönt a kód hozzárendeléséről - mivel az elemzés jelentésekre fókuszál, nem automatizálható. Egy-egy mondat több kódot is kaphatott, mert a cél a minél gazdagabb, komplexebb leírás.

A vizsgálat eredményei: gyakoriságok és jelentések

Bár a szerző célja elsősorban jelentések, összefüggések feltérképezése, az elemzésből adódó számszerűsített adatok is érdekesek az áttekintésre. Az 1. táblázat a címek elemzésének eredményeit mutatja: a negatívumok hozzávetőlegesen kétszer gyakrabban kerülnek említésre, mint a pozitívumok. A két sajátosság együttes említése gyakoribbá, az olvasóra bízott értékítélet pedig ritkábbá vált, ha a korábbi mintát az elmúlt időszakkal vetjük össze.

1. táblázat

Kód neve	2006/7 50	2004/5 50
Cím pozitív	18	12
Cím negatív	34	28
Cím semleges	7	15
Cím pozitív&negatív	9	5

Az alábbi idézetek mutatják meg azokat az összetevőket, amelyek a jelentések szintjén határozzák meg az olvasó viszonyulását:

Egyszerre pozitív és negatív a következő két hír: „Csökken és nő az szja”, valamint: „Mégis lesz biztosítása a diákoknak érettségi és egyetem között.” Az első esetben a lényegi változás maga kérdéses, a cím túl keveset mond – bár a gazdasági trendeket ismerőknek sokat sejtet – az egyértelmű értékelésről. A második esetben a pozitívum nem más, mint az, hogy korábbi negatív várakozásaink nem teljesülnek.

„Reklámforradalmat hozott a mobil”: ez a pozitív hír azonban csupán a mobiltelefon-szolgáltatók szívét dobogtatja meg igazán, a változás nem érint fontos társadalmi csoportokat, alapvető szükségleteket.

„The WSJ: Szlovákia a példakép”: bár a kódolás szintjén ez természetesen pozitív hírnek számít, a címből sejthető, az írásból pedig világossá válik, hogy saját lemaradásunkról esik szó. A különbségeket a szerző annak tulajdonítja, hogy Szlovákia idejében szembenézett saját nehézségeivel, míg Magyarország vonakodott ezt időben megtenni.

„Dramai változás: Több ősbemutatót is támogat a Katona-pályázat”: ez jó hír az érintetteknek, a színházba járóknak, ám a kisközösséget érintő pozitív változás nem az alapvető szükségletek szintjén, széles körben hat.

„Hátrányos változás a hátrányos helyzetűeknek”: a változás nemcsak ked-vezőtlen, hanem tragikus: eddig rossz volt, s ezután még rosszabb lesz a helyzet. A hátrányos helyzet alapvető emberi szükségletektől való meg-fosztottságra vonatkozik, a változás negatív következményei tehát súlyosak.

„Mocsárosdűlő, a Bermuda-háromszög”: a hasonló írások bajban lévő lakóhelyi közösségekről, a változás lehetetlenségéről, a „magyar ugarról” szól-nak.

„Civilizációk pusztulásával járó monszun-változás” valamint „Ütött az utolsó órák”:

ezek az írások az öndestrukció globális narratívájának lenyomatai a magyar sajtóban. A környezetszennyezés következtében fellépő halálos kockázatok bemutatása a „kockázat társadalmának” napihírei közé tartozik, vérmérséklete szerint immunizálva vagy kétségbe ejtve az olvasót hasonló tartalmak vonatkozásában.

A „Halasztott indulás” típusú változásról szóló hírek a stagnálás, az elkésettség érzését keltik az olvasóban.

A 2. táblázat a származtatott szövegekben mutatja meg az előző részben definiált kódok gyakoriságát:

2. táblázat

Kódok	139 idézetből (2006/7)	124 idézetből (2004/5)
Nehéz	10	7
Kockázat	18	14
Feltétel (ha-akkor)	17	3
Kontroll	80	83
Kedvező	32	29
Veszteség	70	47
Stagnálás	40	38
Szükséges	11	10
Titok	13	3
Tagadó szerkezetek	50	41
Kedvező&veszteség	7	9

Látható, hogy a veszteség, a negatív aspektus dominál 2004/5-ben is, azonban a legutóbbi időszakban a negatívumok jócskán emelkedtek. Ezzel párhuzamosan több a „ha... akkor...” típusú érvelés, és egyre több a titok. Viszonylag kevés a változás szükségességét alátámasztó érv, s a lehetséges változások nehézségére is ritkán utalnak. A tagadó szerkezetek a várakozásnak megfelelően gyakran előfordulnak a kapott idézetekben.

A jelentéseket megvizsgálva, s néhány idézettel illusztrálva hasonló képet kapunk, mint a címek elemzése során:

„A feladatot évekkel ezelőtt kitűzte a kormány, az ehhez szabott határidőt pedig már többször módosította.”

„Ezt persze sokan nem érzik és a kedvező változás is lassú, mégis tény:”

„A környékbeliek rettegnek, de változás még sokáig nem várható.”

A negatív (vagy kettős) képen belül erőteljesen megjelenik a stagnálás, a késés aspektusa. A bizonytalanság az egyértelmű szemantikai markereken túl a feltételes szerkezetekben is jól reprezentált. A kontrollt gyakorló csoportot nem feltétlenül nevesítik:

„Ha a grémium elfogadja a változtatásokat, akkor a jelenleg túlsúlyolt járatok egy részén már áprilistól javulhat a helyzet.”

„E két változat között máig teljes a bizonytalanság.”

„Szavai szerint, ha nem sikerül mihamarabb politikai változást elérni, arra azért megy rá a fiatalok jövője, mert olyan állapotokat kapnak örökül, amelyben „gyakorlatilag nem marad mozgástér” értékeik, döntéseik, megfontolásaik számára.”

„Ha minden jól megy, 2009-ben már csak úgy módosíthatja a parlament például a közoktatási vagy az egészségügyi törvényt, hogy a változás miatt adódó pluszközkiadás beleférjen a következő három év költségvetési terveibe.”

Kérdéses, hogy a változás lehetősége pozitívként jelenik-e meg az alábbi szövegrészben:

„A változás jogilag lehetetlen, politikailag lehetséges.”

S itt a régi kedves ismerős, az „árváltozás” típusú retorikai elem:

„Az alapvető szabályok, mondta, nem változnak, a most benyújtandó adócsomag *apróbb kiegészítéseket* tartalmaz.” (kiemelés tőlem)

Végül, a titok (s ez saját jogán is izgalmas elemzési téma lenne):

„A változás okát nem hozták nyilvánosságra.”

Értelmezés, kitekintés

A címekre vonatkozó táblázatból látható, hogy tavaly és ebben az évben már kevesebbet bíztak az olvasóra a változások értékeléséből. A további elemzés megmutatta, hogy pozitívként azt értékeljük, ha egy elvárt negatív esemény elmarad: örömmel tehát a kettős tagadásban leljük. A valódi pozitív események nem nálunk történnek, ha mégis, akkor nem alapvető szükségletekkel vannak összefüggésben. Előfordul azonban olyan pozitívként értékelt változás is, amely egy kisebb *közösséget* érint. A sajtó továbbá pozitívan értékeli mindazt, ami a gazdasági élet egyes szereplőinek (pl. külföldi befektetőknek) a szempontjából hasznos. A negatív változás során gyakran alapvető területek érintettek (a jövedelem, egészségügy, iskoláztatás, biztonság stb.) A tanult tehetetlenség, bénultság, stagnálás, késlekedés számos példája van jelen a szövegekben.

A származtatott szövegek elemzése során kapott számszerűsített eredményekből kiolvasható, hogy a veszteségek növekedtek, miközben a változás eredményeinek, körülményeinek bejósolhatósága csökkent. Mindkét vizsgált időszakra igaz, hogy több a negatív várakozás, veszteség, mint a pozitív attitűd és remény. A kettősések viszonylag ritkán jelennek meg, helyette „tisztá” veszteségekről esik szó. A változáshoz való (v)iszonyunk egyébként jól megmutatkozik az „árváltozás”, valamint a „megváltozott munkaképességű” gyakran használt, a mintában is felbukkanó szóösszetételekben: mindkettő veszteségre utal. A kettős értékelés hiánya az erős kontroll-aspektussal is összefügghet. Ugyanígy, a bizonytalanság megjelenik, ám a változás kontrollálásához képest nem túl markánsan – jellemzőbb a szabályozottság, a feltételek megjelenítése, ritkábban az érvelés a szükség-szerűség mellett. Az áldozat-szerepünkről szóló mítosz ezekből a szövegekből hiányzik. A változás során felszabadul, és ahhoz szükséges energiák alig reprezentáltak.

Az eredmények megerősítették a kezdeti feltevéseket. Az elemzésből markánsan kirajzolódik a változásokhoz való negatív hozzáállás: a változások csak bajt hoznak ránk – de semmit sem tehetünk ellenük. Ugyanakkor intenzíven jelenik meg az elkésettség élménye, az, hogy lemaradtunk Európához, Amerikához, Szlovákiához vagy éppen önmagunkhoz képest.

Bár a fejlett Nyugathoz való integrálódás álma beteljesülni látszik, uniós csatlakozásunk a jóléti társadalmak válságának időszakára, a kockázati társadalmak kialakulásának korára esik: az elkésettség élménye mögött talán ez a keserű tapasztalat húzódhat meg. A változáshoz való viszonyunkat az itt kapott kép szerint egyfajta „türelmetlen stagnálás” jellemzi.

A jelen kutatásban rögzített kép tovább árnyalható a rendszerváltozás sajtóanyagának hasonló szempontú kutatásával. Egy másik izgalmas lehetőséget jelenthet a társas szint jellemző reprezentációinak vizsgálata (a pletykák, és a személyközi kommunikáció egyéb termékeinek elemzése). További kérdés lehet, hogy miképpen harmonizál az egyéni élettörténetek szerkesztése a bemutatott jellemzőkkel?

Az itt kapott eredmények alapján a legkevesbé sem volna hiteles vagy kíváncsú a sajtót a mosoly országának hírnökévé alakítani. Mégis, érdemes kiemelni a vizsgálatban mutatkozó egyetlen konstruktív mozzanatot: a *kisközösségek* szintjén meg-megjelennek pozitív változások, megtartott lehet a remény. Úgy tűnik, ebben rejlik a változáshoz való viszonyunk megváltoztatásának lehetősége: annak elsajátítása, hogy *erőforrásként* működjünk mind mások, mind önmagunk számára (Riikonen, 1999). Ehhez arra volna szükség, hogy felszámoljuk a kádári rendszerből megörökölt, anakronisztikussá váló öncenzúrát, és a „magyar Ugaron” való további állomásozás helyett megkíséreljünk igazodni a szolidaritás valamiféle minimumkövetelményéhez, amelyben a Te ügyed ugyan nem az én ügyem, de tisztellek érte, és elfogadom azt, hogy neked fontos. Ez az, amit a politikai hatalomból való különösebb részesedés nélkül mindannyian megtehetünk, s egyben ez az, ameddig a közösségi szintű konstruktív változásokért vállalt személyes felelősségünk terjed.

Irodalom

- Abramson, L.Y., Garber, J., Seligman, M. E. P.(1980): Attributional Analysis of Helplessness. In: Garber, J., Seligman, M.E.P. (eds.) *Human Helplessness. Theory and Applications*. Academic Press, New York.3-34.
- B.Erdős, M. (2006): *A nyelvben élő kapcsolat*. Typotex, Budapest.
- Bauman, Z. (2004): A zarándok és leszármazottai: sétálók, csavargók és turisták. In: Biczó, G. (szerk.) *Az idegen. Variációk Simmelről Derridáig*. Csokonai Kiadó, Debrecen.192-206.
- Bauman, Z. (2007): *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*. Polity Press.
- Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság. Századvég kiadó, Budapest.
- Bloch, M.(1992): *Prey into Hunter*. Cambridge University Press, Cambridge
- Buda, B. (1994): *Mentálhigiéné. A lelki egészség társadalmi, munkaszervezeti, pszichokulturális és gyakorlati vetületei*. Tanulmánygyűjtemény. Animula, Budapest.
- Caplan, G. (1961): *Prevention of Mental Disorders in Children*. Basic Books, New York.
- Denzin, N. K. (1994). The Art and Politics of Interpretation. In: N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (eds.) *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage, 500-515.
- Erikson, E. (1992): *A fiatal Luther és más írások*. Gondolat, Budapest
- Fukuyama, F. (2000): A nagy szétbomlás. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Gudykinst, M., Ting-Toomey, S. (1990): *Culture and Interpersonal Communication*. Sage, London.
- Hankiss, E.(1983): *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Magvető, Budapest.
- Horányi, Ö. (2007): *A kommunikáció mint participáció*. Bevezető. AKTI-Typotex, Budapest. 11-17.
- James, K. J., & Gilliland, B. E. (2001) *Crisis Intervention Strategies*. Brook/Cole Pacific Grove, PA
- Kelemen, G, B. Erdős, M. (2003): The Role of Reintegration Rituals in Sobriety - A Comparative

- Study on Recovery and Relapse .*Dynamic Psychiatry*, 36. No. 198/199. 89-113.
- Kézdi, B. (1988): Tagadás és öngyilkosság, *Pszichiatria Hungarica* 1988. III(1): 15-23.
- Kézdi, B. (1995): *A negatív kód*. Pannónia Kiadó, Pécs.
- Kézdi, B.(2003): A kulturális pszichológia hozzájárulása a szuicidológia diszkurzív paradigmájának kialakulásához. in: Kállai, J., Kézdi, B.(szerk.) *Új távlatok a klinikai pszichológiában*. Új Mandátum, Budapest. 7-11.
- Koestler, A. (2000): *Szellem a gépben*. Európa, Budapest. 65-82.
- McNamee, S. (1992): Introducing, Reconstructing Identity: the communal construction of crisis. In: McNamee, S.- K.J. Gergen (eds): *Therapy as Social Construction*. Sage Publications, London. 187-200.
- Moscovici, S. (2002): Társadalom-lélektan. Válogatott tanulmányok. Osiris, Budapest.
- Muhr, T. (1997): *ATLAS.ti. The knowledge Workbench. Visual Qualitative Data Analysis, Management, Model Building. Short User's Manual*, Version. 4. 1. Scientific Software Development, Berlin.
- Osváth, P., Fekete, S., Takahashi, Y.(1998) Az öngyilkossággal kapcsolatos attitűdök a médiában. Magyar-amerikai-japán összehasonlító vizsgálat. *Pszichiatria Hungarica*.13 (4) 405-413.
- Riikonen, E.(1999): Inspiring Dialogues and Relational Responsibility. McNamee, S., Gergen, K.(1999): *Relational Responsibility. Resources for Sustainable Dialogue*. Sage, Thousand Oaks. 139-151.
- Schütz, A. (1984b): Az idegen In: Hernádi, M. (szerk.) *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Gondolat, Budapest. 405-414
- Smith, J., A. (2002): Suicide in Post-Socialist Countries. Examples from Hungary and Belarus. *Anthropology of East Europe Review*.http://condor.depaul.edu/~rrotenbe/acer/acer20_1.html
- Terestyéni, T.(2001): Együttműködés és konfrontáció a közéleti kommunikációban. In: Buda, B., Sárközi, E.(szerk.) *Közéleti kommunikáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 28-50.
- Thual, F. (1997): Geopolitika és a magyar identitás. *Magyar Szemle*, 7-8. 77-84.
- Turner, V. (2002): *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra: a Rochesteri Egyetemen (Rochester, New York) 1966-ban tartott Lewis Henry Morgan-előadások*. Osiris, Budapest
- Van Gennep (1960): *The Rites of Passage*. University of Chicago Press, Chicago.
- Watzlawick, P., Weakland, J.H., Fisch, R. (1990): *Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei*. Gondolat, Budapest.